

НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ

УДК 35.07/321

О. С. КОНОТОПЦЕВ

КОНКУРЕНТНІ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розглянуто еволюцію уявлень про інституцію держави в добу Середньовіччя. Описано погляди теософів середньовічної Європи. Розкрито конкурентний характер церковних концепцій сутності й ролі держави. На основі аналізу зроблено висновки про внутрішню суперечливість позиції католицької теорії та про її спричиненість до подальшої еволюції досліджень.

Clause is devoted to consideration of evolution of representations about institute of the state during an epoch of the Middle Ages. In it are considered and sights of theosophers of the medieval Europe are in details described. Competitive character of church concepts of essence and a role of the state reveals. On the basis of the analysis conclusions about internal discrepancy of a position of the Catholic theory and about its participation in the further evolution of researches are done.

Остаточне усвідомлення феномену держави як суспільно-політичної інституції відбулося в добу Середньовіччя. Саме це дозволило в подальшому досліджувати це явище як окрему та самостійну категорію. Більшість розповсюджених до сьогодні уявлень і переконань щодо держави мають витоки саме в середньовічному усвідомленні та сприйнятті цієї інституції. Тому без спеціального дослідження розвитку суспільно-політичної думки часів Середньовіччя стосовно держави будь-які дослідження теорії держави неможливі.

На жаль, еволюція уявлень про інституцію держави в цей період досі не стала об'єктом спеціального наукового дослідження. Певну увагу різним аспектам теорії держави цього часу приділяють у своїх дослідженнях юристи [2], політологи [4; 5; 6], філософи [1] та історики. Але ці дослідження не зосереджуються саме на добі Середньовіччя або не стосуються саме розвитку уявлень про державу як інституцію. Це змушує при дослідженні спиратися на досить широкий спектр наукових праць загального характеру та активно використовувати першоджерела.

За часів Середньовіччя вся інтелектуальна діяльність здійснювалася в межах релігійного світогляду. Причому ця тенденція притаманна не тільки християнській Європі, але і Сходу. Так, філософія Стародавнього Китаю поступово трансформувалася в релігію (конфуціанство навіть було проголошено офіційною релігією Китаю). В арабському світі того часу, який з певними застереженнями можна

віднести до західної цивілізації, також мав місце значний вплив релігії. І хоча в ісламі релігійні діячі не були об'єднані в централізовану організацію, а пріоритет держави у мусульман не заперечувався, ісламська суспільно-політична думка не дала взірців теоретичного узагальнення інституції держави. А в тогочасній Європі будь-яка інтелектуальна діяльність могла відбуватися виключно під ідеологічним контролем і практично завжди в організаційних межах церковної організації.

Через конкурентний характер взаємодії (християнська церква постійно суперничала з державою щодо пріоритету в організації суспільства) обидві інституції – держава та церква – постійно ініціювали глибинні дослідження одна одної. Проте ідеологічний характер цих досліджень не дозволяв досягти об'єктивних результатів (дослідження відбувалися на базі заздалегідь визначеного пріоритету однієї інституції). Така обмеженість зберігається й до сьогодні. У наш час науковці (зазвичай, політологи та правники) обмежують свій інтерес до християнських концепцій держави ілюстрацією теологічної теорії походження держави. Унаслідок цього уявлення християнської церкви доби Середньовіччя стосовно інституції держави не досліджуються. У свою чергу, сучасні теологи досьогодні не змінили своїх уявлень про інституцію держави. Усе це змушує окремо розглянути еволюцію поглядів на інституцію держави в суспільно-політичній думці Середньовічної Європи.

Найпотужніша доктрина Середньовіччя – християнство – спочатку була максимально відсторонена від суспільно-політичного життя (це виразилося в славнозвісній формулі “... віддавайте Кесарю – Кесарево, а Богові – Боже!”). Завдяки цьому християнська релігія виявилася доволі зручною для держави ідеологією. Тому відношення до цієї релігії поступово змінилися від нещадних переслідувань до надання статусу державної релігії.

Усі християнські концепції держави, що розвинулися за доби Середньовіччя, базувалися на основі інтелектуального спадку Античності. Вони спиралися на такі засади:

- виокремлення держави від суспільства, яке могло організовуватися вже не тільки для спасіння тіла, але й душі (тобто, у формі церкви, а не тільки держави);
- установа паритету між релігійною організацією віруючих (церквою) та політичною організацією всіх (державою).

Першим цілісно виклав християнську доктрину, чим заклав основи наукового християнського світосприйняття, єпископ міста Гіппона в Північній Африці Аврелій (354 – 430 рр.) Цей середньовічний теолог і перший батько церкви більш відомий нам сьогодні під не зовсім коректними з позицій лінгвістики іменами Святий Августин чи Августин Блаженний. Його вчення сформувалося під впливом неоплатонізму – тогочасного уявлення про вчення Платона, яке олександрійський філософ Плотін адаптував до християнства, чим зробив неоплатонізм теоретичною основою останнього. Проте за своїм світоглядом Аврелій залишався римлянином, більше пов'язаним з античною традицією, ніж людиною нового формату – європейцем.

Сучасні науковці та перекладачі зазвичай використовують для позначення описаних Аврелієм явищ термін “місто” (“місто Боже” та “земне місто”). Радше за все це пов'язано з античною традицією вжитку терміну “поліс”, що, у свою чергу, викликано відсутністю диференціації суспільних об'єднань в античній лексиці. Але

Аврелій використав для позначення описаного ним явища інший термін – “civitas”. Тобто він почав розрізняти політичне об’єднання людей від інших способів колективного співіснування.

Аврелій адаптував платонівське сприйняття ідеї держави до тогочасних реалій. При цьому він, як і Платон, вважав інституцію держави земним втіленням Божого задуму (ідеї). У найголовнішому творі його життя “De civitas Dei” (“Про спільноту Божу”) Аврелій виділяв два крайніх прояви цієї реалізації: абсолютно повне досконале втілення (яке він назвав “civitas Dei”) та відсутність будь-яких втілень Божого задуму. Згідно з уявленнями Аврелія, всі суцї держави були, є та будуть прикладами різного ступеню реалізації в цій інституції Божого задуму.

На відміну від своїх античних попередників, Аврелій не вважав державу спрямованою на досягнення людського щастя. Більше того, згідно з християнським ученням це в принципі неможливо, оскільки всім державам до Ісуса (крім єврейської) характерна недолученість до Божої благодаті. Аврелій цілком припускав недосконалість інституції держави, а єдиною можливістю прийнятності держави для людства вважав дотримання справедливості: “Держава не суперечить ні природі, ні Божій волі, коли діє справедливо, в інтересах народу ... Без справедливості держава є нічим іншим, як лише бандою розбишак” [4, с. 131].

Тому найвищою формою об’єднання людей Аврелій проголошував християнський світ, а держава вважалася лише проміжною ланкою такого єднання. Таким чином, Аврелій протиставив державу та церкву подібно до диявола та Бога. Але саме таке протиставлення дозволяло сприймати державу автономною інституцією.

Отже, Святий Аврелій перший сформулював основи християнського уявлення про сутність інституції держави. При цьому він спирався на біблійні догмати та досягнення античних філософів, перш за все – Платона. Позиція Аврелія щодо держави стосувалася передусім її сутності (не завжди вдала реалізація Божого задуму) та її ролі в житті людини (вельми скромна, порівняно з церквою).

Таке платонівське трактування інституції держави притаманне не тільки християнській західній цивілізації з її витокami в Античності. Подібні уявлення про державу існували і в деяких азійських народів. Проте далеко не завжди ці уявлення містили скептичне відношення до цієї інституції, притаманне християнству.

В Європі сприйняття держави як не зовсім вдалої альтернативи всесвітньому об’єднанню народів у єдиній християнській родині виявилася доволі вдалою ідеологією в суспільно-політичних умовах Ранняго Середньовіччя. Християнська церковна організація виявилася найбільшою та найпотужнішою суспільною інституцією, яка прогресувала на тлі Давньоримської держави, що невпинно занепадала. Повна ліквідація Римської імперії призвела до остаточного ствердження християнської церкви як суспільно-політичної організації в Європі. Деякі науковці вважають становлення християнської церкви як незалежної від держави інституції найважливішою подією в історії західної цивілізації [6, с. 181].

З часом (упродовж кількох століть) нешанобливе ставлення до держави стало визначальним для західного відгалуження християнської церкви – католиків. У 1081 р. (невдовзі після організаційного відокремлення католиків та православних) Папа Римський Григорій VII у своєму листі зазначив: “... королі та правителі ведуть свій

початок від тих, хто знехтував Бога та вирішив через сліпу жадобу й нетерпиму самовпевненість зробити себе панами над рівними собі, себто людьми, за допомогою насильства, зради, вбивства і мало не всіх відомих злочинів, до яких їх спонукав володар цього світу Диявол [6, с. 226]”.

Ця непримиренність пояснюється завзятою конкурентною боротьбою католицької церкви з інституцією держави за можливість виступати верховним організатором народу. Саме Григорій VII почав довготривалу боротьбу римських пап з імператорами Священної Римської імперії Німецького народу за світську владу (суперечка про “інвеституру” – право призначати єпископів). Така ідеологічна заангажованість хоча й спиралася на потужний загал досягнень багатьох античних філософів, але не дозволяла об’єктивно визначити сутність феномену держави. Проте таке ідеологічне обґрунтування та активна позиція дозволила католицькій церкві в подальшому зберегти незалежність від держави, незнайому церкві православній.

Поступово це призвело до формування теократичної (теологічної) концепції держави. Згідно з цією теорією держава є Божим творінням, а не якимось самостійним утворенням, яке існує “паралельно” церкві. Така несамостійність інституції держави пояснювалася давнім догматом про Боже походження всього в світі: “немає влади, як не від Бога, і всі влади суцї встановлені від Бога”. При цьому сама держава визнавалася своєрідним покаранням людині за гріховність. У цій теорії на основі ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага обґрунтовується панування духовної влади над світською, а церкви – над державою. Відповідно до цього, кожній людині наказується упокоритися перед волею Бога, який установив державну владу, підкоритися тій владі, яка санкціонована церквою. Теологічна теорія пронизана ідеєю вічності держави, її непорушності. Звідси випливає твердження про необхідність збереження в незмінному вигляді всіх існуючих у суспільстві державно-правових інститутів.

Хрестові походи XI – XIII ст. спричинили до перетворення Західної Європи з глухої окраїни цивілізованого світу на найпотужніший на планеті центр розвитку (у тому числі – розвитку суспільно-політичної думки). Разом із “повернутими” святинями та військовими трофеями до Європи знов потрапили інтелектуальні надбання Античності, з якими християнська церква боролася століттями. Твори Аристотеля, старанно збережені арабськими філософами, багато в чому суперечили християнській концепції світу, побудованій на вченні Платона. У кінці XII – на поч. XIII ст. у суспільно-політичній думці Західної Європи відбулася справжня неаристотелевська революція – підрич авґустинівських традицій, що спиралася на ідеї Платона. Перед католицькою церквою постало інтелектуальне завдання адаптації ідей Аристотеля (в тому числі – щодо природи та сутності інституції держави) християнським догматам. На вирішення цього завдання впродовж кількох наступних століть були спрямовані найпотужніші інтелектуальні сили католицької церкви.

Найвизначнішим теоретиком католицької церкви був “ангельський доктор” Фома з Аквіно (1225 – 74 рр.), більш відомий нам як Фома Аквінський чи Томас Аквінат. Його твори відрізнялися від попередників та сучасників своєю системністю, ієрархічністю категорій та суворою визначеністю суджень. Свої суспільно політичні

уявлення він виклав у спеціальних коментарях до “Політики” Аристотеля та в трактаті “De regnum regis” (“Про правління владик/царів”).

Фома Аквінський не вніс суттєвих змін до католицької концепції держави. Він здійснив лише загальну адаптацію вчення Аристотеля. Він займався передусім поясненням природи світу в дусі Аристотеля, а держави торкався мало. Тому його сприйняття держави як інституції не сильно відрізнялося від платонівського.

За Аристотелем Фома Аквінський визнавав людину суспільною істотою, в якій від народження закладено потяг до єднання з іншими. Через це об’єднання в державу визнавалося логічним продуктом природного розвитку людини, а не божим втручанням в долю людства. Таке трактування інституції держави уможливило толерантне ставлення до світських володарів та нехристиянських держав. Проте Фома Аквінський продовжував вважати державу несамостійною інституцією, залежною від церкви подібно до того, як тіло залежить від душі. Така зручна для католицької церкви концепція на півтисячі років стала офіційною позицією цієї церкви відносно феномену держави [4, с. 132].

Велике значення для усвідомлення держави як суспільно-політичної інституції мало завершення суперечки про універсалії між реалістами та номіналістами. Найвидатніший схоласт Вільям Оккам (1285 – 1349) зробив остаточний висновок про природу універсалій як абстрактних уявлень, які не існують реально поза людськими міркуваннями. Це методологічне досягнення уможливило подальші дослідження феномену держави. Але таке сприйняття цієї інституції започаткувало тенденцію секуляризації ідеї державності. Визнання незалежності держави від церкви та навіть від Бога зовсім не сприяло прихильності цим ідеям з боку католицької церкви. Унаслідок такого вільнодумства Оккам змушений був до кінця своїх днів ховатися від переслідувань у Мюнхені при дворі імператора Священної Римської імперії Людвіга Баварського. Саме Оккам своїм славнозвісним зверненням “Ти захищай мене мечем, а я тебе – пером” заклав ідеологічну базу подальшої взаємодії науки з державою.

Значний і вагомий внесок у розвиток бачення католицькою церквою держави сформулював у XIV ст. випускник Падуанського університету Марсілій. У 1324 р. він написав для вже згаданого імператора Людвіга Баварського книгу “Захисник миру” (“Defensor pacis”). У цьому творі була здійснена остаточна адаптація суспільно-політичного вчення Аристотеля до християнських догм.

Марсілій Падуанський слідом за Аристотелем визнавав державу похідною від родини. І так само він вважав державу досконалим об’єднанням людей задля досягнення щастя. Але на відміну від своїх сучасників Марсілій вважав державу порівняно самодостатнім суспільним організмом, здатним обійтися без Церкви в справі організації суспільства [6, с. 272–273]. Таким чином, Марсілій остаточно сформував уявлення про незалежність держави від церкви чим заклав основи сприйняття держави як специфічної інституції з особливими функціями.

Остаточна визначеність католицької церкви щодо інституції держави дозволила в подальшому детальніше досліджувати це явище. У результаті католицькі теософи змогли розглянути окремі аспекти природи держави.

У 1433 р. на Базельському церковному соборі кардинал Нікола з Кузи представив свій твір “Про праведну злагоду” (“De concordatia catolica”). В ньому

цей видатний теолог приділив увагу природі утворення держави: “... оскільки за природою всі люди вільні, будь-яка влада, що перешкоджає підвладним чинити зло шляхом обмеження їх свободи колом добрих вчинків через страх покарання, йде лише від гармонії та від злагоди підвладних, незалежно від того, закріплена влада писаним законом чи живим законом, яким є правитель. Бо якщо за природою люди однаково сильні чи однаково вільні, то справжня й усталена влада одного над іншим, коли правитель має таку саму природну владу, могла бути встановлена лише завдяки вибору та за згодою інших, власне як закон запроваджується через згоду” [6, с. 294–295].

Таким чином, Нікола Кузанський ввів до наукового обігу католицьке уявлення про теорію суспільного договору. При цьому причиною такого об’єднання він вбачав уроджений потяг людини до гармонії. Тобто, держава перестала вважатися породженням Диявола та опонентом церкви в святій справі об’єднання та організації людей. Таке сприйняття уможливило подальші незаангажовані теоретизування та дослідження цієї інституції найпотужнішим інтелектуальним потенціалом, який зосередила в собі католицька церква на той час.

У 1534 р. Ігнатій Лойола заснував черговий католицький орден – “Товариство Ісуса”. За короткий період єзуїти зосредили в своїх рядах найпотужніший інтелектуальний потенціал в усьому католицькому світі. Тому цілком логічно, що саме в нетрях ордену єзуїтів було остаточно сформоване католицьке бачення держави як інституції.

Найвидатнішим єзуїтом-дослідником інституції держави був іспанський філософ-схоласт Франсіско Суарес (1548 – 1617 рр.). Згідно з його уявленнями, держава – це специфічна виключно людська інституція, залежна від людських потреб і яка виростає з добровільного об’єднання глав родів. Під цією добровільною дією Суарес розумів зобов’язання робити те, що потрібно для загального добра. Політична влада виводилася Суаресом від суспільства (а не від Бога), виключно задля добробуту якого вона власне й існує [6, с. 352–353].

Таким чином, Суарес фактично “амнітував” державу як інституцію та створив ідеологічну основу її автономності від церкви. Після таких наукових висновків, що визріли в середовищі найзавзятіших прибічників пріоритету католицької церкви над усім у Всесвіті, попередні догмати про несамотійність світської влади стали виглядати необґрунтованими.

Отже, за більш ніж тисячу років домінування релігійного світосприйняття усвідомлення держави як інституції суттєво змінювалося. Найбільш бурхливо еволюція уявлень про сутність та природу держави відбувалася в Західній Європі. Але домінуючим фактором цього процесу був релігійний (точніше, християнський у варіанті католицизму) світогляд науковців-дослідників та їх ідеологічна заангажованість. Якщо на початку існування християнства держава вважалася недосконалим явищем (як і все у фізичному світі), то пізніше стала сприйматися як інструмент реалізації Божої волі. Якщо спочатку держава сприймалася як незалежна від церкви інституція, то по мірі підсилення цієї релігії держава стала сприйматися як залежне організаційне утворення на службі у церкви. Поступово сформувався тенденція до визначення сутності та ролі держави як інституції, яка конкурує з церквою у справі організації суспільного життя. Проте включеність дослідницької роботи з

визначення сутності держави до суспільно-політичного життя призвело до впливу останнього на ідеологічні основи та результати цих досліджень. Претензії католицької церкви на пріоритет в організації суспільного життя повною мірою реалізувати не вдалося (хоча, впродовж цього періоду мали місце значні успіхи). А повернення до Європи античних інтелектуальних традицій у XII – XIII ст. призвело до виникнення концептуально-методологічних суперечностей в самій позиції церкви в цьому питанні. Навіть зосередження у своїх лавах найпотужнішого інтелектуального потенціалу не дозволило католицькій церкві ідеологічно обґрунтувати та теоретично оформити свій пріоритет. Більше того, саме в середовищі цієї церкви остаточно було сформоване теоретичне уявлення про державу як незалежну інституцію. Усі ці трансформації заклали передумови та спричинилися до ще більших змін у розвитку теорії держави в найближчому майбутньому.

Література:

1. История философии в кратком изложении / под ред. Е. С. Дыха. – М. : Мысль, 1991. – 590 с.
2. Котюк В. О. Основи держави і права / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1998.
3. Курс загального вчення про державу / за ред. І. Грицяка. – К. : Дидактичний центр УАДУ, 1995. – Ч. 1. – 20 с.
4. Основи політичної науки : курс лекцій / за ред. Б. Кухти ; Політичні процеси, системи та інститути. – Львів : Кальварія, 1997. – Ч. 2. – 336 с.
5. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
6. Себайн Д. Г. Історія політичної думки / Д. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

Надійшла до редколегії 14.04.2009 р.